Antim Ivireanul – un temperamental în amvon

Bogdan CREȚU

Academia Română, Filiala Iași, Institutul de Filologie Română «A. Philippide»;
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași, Facultatea de Litere
Romanian Academy, Iassy Branch, "A. Philippide" Institute of Romanian Philology
"Alexandru Ioan Cuza" University of Iassy, Faculty of Letters
Personal e-mail: bogdancretu1978@gmail.com

Anthim of Iberia – a temperamental in the pulpit

The present article tries to configure a cultural portrait or Anthim of Iberia, the Metropolitan of the Wallachian Church between 1708 and 1716, when he is killed by the Phanariot hospodar Nicholas Mavrocordatos. Antim was the chief of the royal publishing press in Wallachia, and he made a cultural program from introducing the Romanian into the church as official language. He is also the author of a collection of sermons, which are considered masterpieces of sacred rhetoric in Romanian culture. In 1992 he was canonized by the Romanian Orthodox Church.

Keywords: Anthim of Iberia, Metropolitan of the Wallachian Church, collection of sermons, introducing the Romanian into the church as official language, chief of the royal publishing press, Nicholas Mavrocordatos

Ce destin romanesc (și românesc!) a avut Antim! Originar din Iviria, Georgia de azi, căzut, după unele informații ce-și au originea în cronica lui Anton Maria Del Chiaro[1], secretarul italian al lui Constantin Brâncoveanu, rob la turci, eliberat prin intermediul Patriarhiei Constantinopolului, tipograf priceput la caligrafie, xilogravură, pictură, broderie și în genere la toate meșteșugurile pretinse de arta cărții, poliglot redutabil, ca mai toți cărturarii epocii sale, adus în țara Românească de Constantin Brâncoveanu pentru a se ocupa de tipografia domnească, călugăr, devenit apoi egumen al mânăstirii Snagov, episcop al Râmnicului și, începând cu 1708, Mitropolit, orator desăvârșit, ctitor de lăcașuri monumentale (Mânăstirea Tuturor Sfinților, care îi poartă numele, este un reper), spirit aprins, orgolios, nestrăin de ambiții politice, neezitând să intre în confict cu domnitorii, adversar aprig al turcilor, în cele din urmă decăzut din arhierie, în urma unor intrigi împotriva lui Nicolae Mavrocordat, acuzat de vrăjitorie și de alte păcate „satanicești", hăcuit pe drumul către Sinai, unde îi fusese stabilit exilul – el a păși, se pare, peste toate pragurile pe care, în legendele medievale, doar cei aleși pot trece. Însemnătatea sa în cultura română este, privită azi în toată complexitatea sa, covârșitoare.

Există, mai întâi, activitatea sa de tipograf. Dintre cele peste 70 de lucrări care i se datorează[1], jumătate sunt în limba română. Cifra spune multe despre contribuția sa la introducerea limbii române în ritualul de cult bisericesc. El se ocupă de punerea în circulație a unor lucrări esențiale: pe de o parte, *Evangheliare*, *Psaltiri*, *Noul Testament*, *Octoihe*, *Molitvelnice*, *Catavsiere*, adică exact textele folosite la săvârșirea slujbei, pe de alta, lucrări de îndrumare, multe redactate de el însuși, precum *Învățătură pe scurt pentru taina pocăinții*, *Învățătură bisericească pentru preoți*, *Capete de poruncă*.

Mitropolitul este convins că știința de carte este esențială pentru orice credincios, realizând una dintre cele mai pline de patos pledoarii pentru carte, egalată, în epocă, doar de cele ale lui Miron Costin și Dimitrie Cantemir. „Că omul carele nu știe carte, scrie Antim, ca să citească *Sfânta Scriptură* și cărțile besericii noastre și sfintele pravile, au de nu se va învăța de la alții care le știu, să asamănă cu dobitoacele cele necuvântătoare carele nu știu ce fac de vreme ce n-au minte; să asamănă orbilor, pentru că precum orbul nevăzând lumina soarelui nu știe unde merge nici ce iaste înaintea lui, ce de multe ori în gropi și în surpături căzând, să omoară. Întra-acesta chip și minea omului neavând învățătură și dăscălie a cuvântului celui direpț, care îi iaste lumina, iaste orb și nu simte ce pricepe, piiarde cuvântărească lui blagorodnie și stăpânirea și să face rob necuvântătoarelor patimi."[2] Omul bisericii crede, așadar, în forța de luminare a cărții, mai necesară, oricum, într-o epocă în care cultura română nu adoptase definitiv forme culte, decât ghidajul spiritual direct, impresionist, adesea pe lângă dogmă. Din acest punct de vedere, Antim este, prin rigoarea sa, unul dintre educatorii cei mai importanți ai clerului, pe care îl obligă mai ales la studiu. Și o face, cum îi e firea, în tonuri dintre cele mai categorice. De pildă, în deschiderea *Învățăturii bisericești* (un ghid spre folosul preoților), nu ezită să scrie apăsat, de la înălțimea „stepenei" de Mitropolit: „Că între celelalte scârbe ce am, de mă rănesc la inimă, iaste aceasta cea mai grea de mă întristez și mă mâhnesc mai mult, că văz între preoții miei atâta prostie, atâta neînvățătură și atâta nedumireală, cât cunosc că nu puteți face vreun ajutoriu sau vreun folos ticăloasei turme. și pentru acea multă prostie a voastră și neștiința la sfânta carte, m-am îndemnat, fiind cuprins de frica dumnezeiască, a vă înștiința cu această mică cărticea, carea o am împărțit în trei părți."[3]

Strădania sa de a transpune în română principalele cărți de cult dintr-o astfel de intenție pornește, mai curând decât dintr-o anacronică pornire naționalistă: pragmatic, preoții abia știutori de slovă se puteau descurca mult mai ușor în limba română; în plus, astfel tradus, cuvântul lui Dumnezeu trecea mult mai eficient la credincioși. Printre primii diriguitori ai Bisercii, Antim are acest program clar, de românizare a cultului bisericesc, dar, repet, din motive concrete, pragmatice, nu din romantice porniri patriotice. De altfel, tipărind o *Evanghelie* și un *Liturghier* în limba georgiană, o *Psaltire* în limba arabă, el nu face decât să pună umărul la întărirea dreptei credințe în rândul ortodocșilor vorbitori de alte limbi. *Programul său este unul eclesiatic, nu unul naționalist!* Deși, evident, nu s-ar putea spune că nu a fost Antim un arhiereu extrem de devotat țării sale de adopție. Dar prin asta înțelegea, cum reiese din multe dintre predicile sale, datoria, răspunderea față de „turma" sa de credincioși, pe care Dumnezeu i-a dat-o în grijă.

În precuvîntarea la gramatica slavonească pe care o tipărea la Snagov în 1697, Antim, conștient că limba română nu poate înlocui peste noapte slavona bisericească, nota firesc caracterul străin al acesteia din urmă („sămânța străină"), chiar dacă sprijinea, prin acest instrument de lucru, mai buna cunoaștere a limbii de cult tradiționale. În orice caz, la finele veacului al XVII-lea, slavona nu mai avea atâția cunoscători ca în secolele anterioare[4], deși, câtă vreme multe dintre textele de cult și îndreptarele necesare preoților circulau încă în vechiul etimon, cunoașerea acestuia era necesară. Cunoașterea, nu și cultivarea ei, cum rezultă din însemnările tipografului: „Și dacă limba slavonească la ai săi sau la ai casei (cum s-ar zice), adecă la slavi, e prea slăvită și admirată, acolo unde ea se întrebuințează ca limbă proprie, cu cât mai mult la noi, cari o întrebuințăm nu ca pe a noastră, ci ca pe una străină și împrumutată, ar trebui ca să fie ridicată în slavă și admirație strălucitoare, spre exacta întrebuințare a noastră." [5] Punând cap la cap aceste dinstincții, ținând cont și de numeroasele tipărituri în limba română, în special a cărților de cult, *putem vorbi de un program coerent, asumat al tipografului și apoi al mitropolitului Antim de a înlocui slavona cu româna, de a face din limba locului o limbă liturgică*. Sigur, greșește cine absolutizează și îl face pe autorul *Didahiilor* unicul întemeietor; procesul este mai complicat, începe înaintea lui Antim și durează încă, în special din cauza aplecării boierilor către limba și cultura greacă, destul după moartea acestuia, dar opera sa tipografică și arhierească îi dă un imbold hotărâtor.

De o importanță aparte este, firește, opera scrisă a lui Antim. Primul lucru care frapează la lectura textelor sale este că mitropolitul folosește cea mai curată și mai limpede limbă română a epocii. Epurată de oralitățile stilului cronicăresc muntean, de contorsionările livrești ale unor Miron Costin și Cantemir, limba română demonstrează, sub pana lui Antim, că e capabilă să exprime subtilități, nuanțe, abstracțiuni, să cuprindă toate registrele stilistice, de la lirism la injurie. Nefiind vorbitor nativ, folosind, atunci când nu are la îndemână un lexic foarte bogat, implanturi grecești (de pildă, în cele două epistole adresate lui Constantin Brâncoveanu), cunoscând perfect regulile oratoriei sacre, supunându-se unui efort către rigoare, urmând o disciplină permanent șantajată de un temperament vulcanic, cărturarul imprimă limbii române o fluență rară printre contemporani. El are îndrăzneala de a încălca unele convenții și clișee cărora tradiția le atribuia autoritate. În plus, nu este un spirit pudibond. Spune apăsat lucrurilor pe nume. Din textele sale „tehnice", din îndreptarele sale adresate preoților, putem extrage nu doar informații religioase, ci și care țin de mentalitățile epocii. În *Începătură și învățătură pentru ispovedanie*, avem o ierahizare a păcatelor în spiritul vremii, așa cum arhiereul îi îndrumă pe preoți să le ceară socoteală credincioșilor care se mărturisesc: „Deci iar să grăiască

duhovnicul către dânsul: spune-mi, fiiule, au doară te-ai stricat curăţiia ta cu malachiia? Şi iar îmi spune: au doară ai căzut în păcatul sodomiei cu cineva sau cineva cu tine? Au doară ai căzut în păcat cu muiare? Sau şi cu câte ai căzut şi ce chipuri a fost: de cele văduve, au de cele cu bărbat? Pentru că cela ce cade în păcat cu muiarea ceia ce are bărbat, acela să chiamă preacurvariu. Aşijderea şi muiarea carea va cădea în păcat cu altul, având ia bărbat să chiiamă preacurvare. Şi iar îl întreabă pre acela, pentru amestecarea de sânge: spune-mi fiiule, au doară ai căzut cu rudeniile tale, sau cu fină-ta, sau cu naşă-ta au ce chipuri au fost? Că acestia să chiamă amestecare de sânge? Spune-mi au doară ai căzut cu dobitoc sau cu pasăre? Iar de va fi însurat acel ce să ispoveduiaşte să-l întrebe: spune-mi, fiiule, au doară ai căzut în păcat cu fămeia ta, peste fire, afară den fire? Au dară mai nainte de nuntă, fiind logodit cu dânsa, ai căzut în păcat? Sau au doară ai căzut în păcat cu alt feliu de oameni, care sunt de altă lege? Că acel păcat să canoneşte mai greu cu un an de alte păcate care sunt."[6] Scrierile lui Antim sunt, spuneam, o valoroasă sursă pentru mentalităţile epocii, pentru codurile sale morale. Avem aici o gradaţie a vinovăţiilor. Primele sunt, deloc întâmplător, cele care ţin de patimile trupului. Abia apoi vin omorul, furtul, practicarea farmecelor, hula şi toate celelalte. Cine a citit *Cartea românească de învăţătură* de la 1646 observă că aceleaşi păcate erau pedepsite nu numai prin canon bisericesc, ci şi prin lege. De pildă, Glava 39 stabileşte care dintre practicile sexuale sunt socotite „prespre fire": „Acest lucru prespre fire să face în trei chipuri: dentăi cându se împreună neştine trupeaşte cu maică-sa ce l-au născut sau cu fata-şi sau cu soru-sa, deci acest păcat se cheamă sânge amestecat; al doile când se împreună neştine prespre fire cu vreun dobitoc, fie ce fel va fi; a treia când se împreună neştine cu fiece obraz parte bărbătească, care lucru mai pre scurt să cheamă sodomie." Păcat capital, nu doar în ordine religioasă: „Sodomleanii nu să ceartă numai cu moarte, ce şi după moarte trupurile lor să bagă în foc şi le ard."[7] Dincolo de aceste exemple care pot părea azi pitoreşti, de nu chiar primitive, oricum, referitoare la subiecte care încă stârnesc dispute iscate tot din refuzul unora de a despărţi codul religios de cel legislativ, important este să constatăm că, sub supravegherea lui Antim, rosturile Bisericii merg mână în mână cu cele ale societăţii. Ceea ce vlădica pedepseşte prin canon, dar iartă, legea stârpeşte prin moarte. Suntem încă într-o epocă în care statul nu s-a laicizat, în care secularizarea nu se întrezăreşte.

Antim este un autocrat care, precum domnitorul în plan cotidian, pretinde obedienţă absolută în plan spiritual. El chiar ameninţă, la un moment dat, că, dacă nu i se va da ascultare, va recurge la pedeapsa legii. „Şi încăş, prea carii să vor arăta semeţi şi tari de cap şi nu să vor supune dreptăţii şi poruncii besericeşti îi vom pedepsi şi cu domnia."[8] El este convins, aşadar, că există o ordine a lumii care purcede de la Dumnezeu şi care se manifestă prin intermediul politicului şi al Bisericii. Rolul lui, în care, prin mila Sa, l-a distribuit Dumnezeu, în faţa Căruia va avea de dat socoteală pentru strădania sa (este unul dintre leit-motivele predicilor), nu este, deci, mai puţin însemnat decât cel al legiutorului. Are obiceiul, poate chiar plăcerea de a spune pe şleau adevărul, oricât de neconvenabil, în numele unei autorităţi de care nu se socoteşte vrednic, dar care i s-a pus în sarcină de divinitate.

Cap al bisericii, Antim a înţeles să-şi ţină cu demnitate rangul şi să nu se gudure pe lângă puternicii zilei. Îl înfruntă direct pe Constantin Brâncoveanu, punând lucrurile la punct: „Eu aici, în ţară, n-am venit de voia mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă".[9] Altfel spus, nu îi datorează statutul său domnitorului, ci îl merită. Prin urmare, are dreptul să ia deciziile la care îl obligă poziţia de cap al Bisericii, ca slujitor al Celui care distribuie puterea pe pământ. De aceea, multe dintre predicile capătă alura unor rechizitorii. Precum Apostolul Pavel, Antim nu ţine la diplomaţie, nu este un orator blând. Dimpotrivă, omiliile sale se remarcă, nu o dată, prin vehemenţă. Călinescu observa subtil cum că „mai ales Antim are darul întoarcerii brusce spre ascultătorul din biserică cu o retorică încărcată de sevele vorbirii zilnice, şi pe temeiuri de un bun-simţ curent, ducând la un soi de portrete morale."[10] „Întoarcerea bruscă" vrea să spună chiar brutalitate, temperament clocotitor, siguranţă de sine, exigenţă maximă. Totul în numele unor valori al căror chezaş Mitropolitul este. Inteligent, retorul se include în tagma păcătoşilor, certarea se face la persoana I plural: „Iară noi, având lege, facem tot împotriva legii şi suntem mai păcătoşi decât toate neamurile şi decât toate limbile; şi puteţ cunoaşte aceasta, că iaste aşa cum zic, că ce neam înjură ca noi, de lege, de cruce, de cuminecătură, de morţi, de comândare, de lumânare, de suflet, de mormânt, de colivă, de prescuri, de ispovedanie, de botez, de cununie şi de toate tainele sfintei biserici şi ne ocărâm şi ne batjocorim înşine legea? Cine din păgâni face aceasta, cine-ş măscăreşte legia ca noi?".[11] După care urmează dezlănţuirea, ocara, ameninţarea directă, introdusă prin formula fără echivoc „vă poruncesc". E aici nu doar izbucnirea unui temperament incapabil să se controleze, ci şi violenţa calculată, strategică a unui om al Bisericii conştient de responsabilitatea sa: „De n-aţ ştiut până acum şi de n-au fost nimeni să vă înveţe, iată că acum veţ şti că am treabă cu toţi oamenii câţ sunt în Ţara Românească, de la mic până la mare, afară de păgâni şi de ceia ce nu sunt de o lege cu noi; căci în seama mea v-au dat Stăpânul Hristos să vă pasc sufleteşte, ca pre nişte oi cuvântătoare şi de gâtul mieu spânzură sufletele voastre şi de la mine va să vă ceară pre toţ, iar nu de la alţii, până când vă voi fi păstor."[12] Cui i se adresează vlădica? Din ce fel de persoane este alcătuită „turma" sa? Care este auditorul unui mitroplit? De bună seamă, boierii de prim rang, în frunte cu domnitorul. Riscantă, dar asumată, furia sa

nu este subiectivă, ci, oricât de înaltă a fi temperatura la care ajung omiliile (în formă directă, rostită, lipsită de echilibrul la care scrisul obligă, didahiile trebuie să fi fost și mai dure!), atitudinea retorului de amvon nu face decât să însceneze un patos de mare efect. Efectul asupra ascultătorilor nu e greu de intuit. Dar asupra cititorilor? Așternându-și pe hârtie predicile, Antim avea și această grijă. „Parcă îl vezi", exclamă Florin Faifer, comentându-i furiile.[14] Pagina capătă, într-adevăr, viață, pigmentând o structură canonică, cea a retoricii de amvon. Antim este un autor extrem de prezent în text.

Figură providențială a culturii române, prin opera sa de tipograf și de traducător, de Mitropolit care a contribuit esențial la introducerea limbii române în oficierea slujbei, martir al Bisericii, orator desăvârșit, ctitor al unui lăcaș de cult emblematic, care îi poartă și astăzi numele, Antim Ivireanul a fost canonizat în 1992, fiind prăznuit la 27 septembrie. După toate documentele, la finele lui septembrie 1716 a fost ucis. La 300 de ani de la sacrificul său, opera sa este de neocolit, mereu vie și surprinzătoare.

Note:

1. Anton Maria Del Chiaro Fiorentino, *Revoluțiile Valahiei*, după textul reeditat de N. Iorga, în românește de S. Cris-Cristian, cu o introducere de N. Iorga, Editura Viața Românească, Iași, 1929, p. 42: „Am văzut clișeie în lemn și aramă pentru trebuințele tipografiei, a cărui director pe timpul meu, era Antim, Mitropolitul Valahiei, de naționalitate georgiană care, sclav în tinerețe, ajunse grație; talentului ce-i dăruise D-zeu până la cea mai înaltă treaptă eclesiastică, de unde, mai apoi, avu un sfârșit tragic, cum vom vedea la finele acestei lucrări."
2. 71 de titluri cuprinde lista tipăriturilor lui Antim realizată de Gabriel Ștrempel, în *Antim Ivireanul*, Editura Academiei, București, 1997, p. 389-391. În articolul din DGLR, Florin Faifer inventariază doar 40.
3. *Învățătură pe scurt pentru taina pocăinții*, în Antim Ivireanul, *Opere,* ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972, p. 350.
4. Antim, *Opere*, p. 366.
5. Într-un studiu intitulat *Începuturile literaturii în limba română*, P.P. Panaitescu încearcă să explice „de ce s-a împuținat cunoașteera limbii slavone" prin „transformarea internă a societății românești", adică prin apariția unei boierimiromânești, mai îndeoprtată de curtea domnească, ceea ce nu mai făcea obligatorie cnoașterealimbii slavone. Vezi P.P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, ediția a II-a, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, Editura Enciclopedică, București, 1994, p. 186-188. Antim apare exact în acest moment de tranziție de la un stadiu al culturii la altul și reacționează ca atare, conform noilor nevoi ale unui cler din ce în ce mai străin de limba slavonă și ale unor enoriași în mare măsură complet rupți de formulele de cult în limba slavonă.
6. Antim Ivireanul, *Opere*, p. 403.
7. *Idem*, p. 234-235.
8. *Carte românească de învățătură*, ediție critică întocmită de Colectivul pentru vechiul drept romînesc al Aacdemiei RPR, condus de academician Andrei Rădulescu, Editura Aademiei Rpublicii Populare Romîne, București, 1961, p. 141-142.
9. *Idem*, p. 28.
10. *Scrisoarea la leat 7220m în luna ghenarie, în 13 zile*, în Antim, *Opere*, p. 226.
11. G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent,* ediția a II-a, revăzută și adugită, ediție și prefață de Al. Piru, Editura Minerva, București, 1985, p. 12.
12. Antim, *Opere*, p. 25-26.
13. *Idem*, p. 28.
14. Florin Faifer, *Antim Ivireanul. Un enigmatic arhipăsător,* în vol. *Cordonul de argint. Eseuri*, Editura Universității „Al. I. Cuza", Iași, 1997, p. 30. Studiul a apărut inițial ca postfață la vol. Antim Ivireanul, *Didahii*, Editura Minerva, București, 1983.

Bibliography:

Antim Ivireanul, *Opere / Works,* ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, Editura Minerva, București, 1972

*** *Carte românească de învățătură / Romanian Book of Learning*, ediție critică întocmită de Colectivul pentru vechiul drept romînesc al Aacdemiei RPR, condus de academician Andrei Rădulescu, Editura Aademiei Republicii Populare Romîne, București, 1961

G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent / The History of Romanian Literature from Origins to the Present,* ediția a II-a, revăzută și adugită, ediție și prefață de Al. Piru, Editura Minerva, București, 1985

Anton Maria Del Chiaro Fiorentino, *Revoluțiile Valahiei / The Revolutions of Wallachia*, după textul reeditat de N. Iorga, în românește de S. Cris-Cristian, cu o introducere de N. Iorga, Editura Viața Românească, Iași, 1929

Florin Faifer, *Cordonul de argint. Eseuri / The Silver Cord. Essays*, Editura Universității „Al. I. Cuza", Iași, 1997

P.P. Panaitescu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială / Romanian Interpretations. Economic and Social History Studies*, ediția a II-a, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, Editura Enciclopedică, București, 1994